

AKIL DİN KURABİLİR Mİ? MATTHEW TİNDAL'IN DOĞAL DİN ANLAYIŞI ÜZERİNE ELEŞTİREL BİR OKUMA

Sait KAR*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 05 Aralık 2025, **Kabul Tarihi:** 13 Şubat 2026, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2026, **Atıf:** Kar, Sait. "Akıl Din Kurabilir mi? Matthew Tindal'ın Doğal Din Anlayışı Üzerine Eleştirel Bir Okuma". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 26/1 (Mart 2026): 137-164.

DOI: 10.33415/daad.1836682

Öz

Bu çalışma, İngiliz deizmi içinde Matthew Tindal'ın doğal din projesini din felsefesi açısından eleştirel-analitik bir okuma ile yeniden değerlendirerek "Dinin temeli akıl olabilir mi?" sorusunu tartışmaktadır. Çalışma dört adımda ilerler: (i) Aydınlanma ve İngiliz deizmi bağlamında Tindal'ın konumu belirlenir; (ii) aklı vahyin ölçütü sayan epistemolojisi analiz edilir; (iii) Tanrı'yı değişmez rasyonalite ve ilahi adalet ilkesi etrafında temellendiren tasavvuru incelenir; (iv) din-ahlak özdeşliği ve vahiy/mucize eleştirisi, aklın din için kurucu olup olamayacağı açısından sınanır. Makalenin temel iddiası, Tindal'ın yaklaşımının teolojik keyfiliğe karşı güçlü bir rasyonel denetim sunduğu; ancak insan aklını yeknesak ve tarih-dışı varsaydığı ölçüde dinin tarihsel, sembolik ve topluluk kurucu boyutlarını açıklamakta zorlandığıdır. Sonuç olarak çalışma, aklın din için vazgeçilmez bir ölçüt olmakla birlikte tek başına kurucu ilke kılındığında din olgusunu daraltma riski taşıdığını savunur.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Aydınlanma, Hakiki Din, İçsel Vahiy, İlahi Adalet.

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Felsefesi Anabilim Dalı, Ordu/Türkiye, saikar@odu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-0001-4184>.

Can Reason Establish Religion? A Critical Reading of Matthew Tindal's Understanding of Natural Religion

Sait KAR*

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 05 December 2025, **Accepted:** 13 February 2026, **Published:** 31 March 2026, **Cite as:** Kar, Sait. "Can Reason Establish Religion? A Critical Reading of Matthew Tindal's Understanding of Natural Religion". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 26/1 (March 2026): 137-164.

DOI: 10.33415/daad.1836682

Extended Abstract

This article offers a critical assessment of Matthew Tindal's natural-religion project and his interpretation of reason from the standpoint of philosophy of religion. Situating Tindal within the English Enlightenment and the deist movement, the study examines his claim that genuine religion is identical with a universal moral law accessible to every rational agent. On this basis, Tindal argues that revelation can be meaningful only insofar as it reiterates what reason already knows; miracles and doctrinal mysteries therefore lack independent epistemic authority.

The paper proceeds in four steps. First, it reconstructs Tindal's historical and intellectual context, noting why Christianity as Old as the Creation was received as a central deist text. Second, it analyzes his account of reason and revelation. Reason is portrayed not merely as a human faculty but as an "inner revelation" implanted by God; hence there is no middle position between being governed by one's own reason or by external authority. Consequently, any alleged revelation that contradicts reason must be rejected as non-divine. Third, the article explores Tindal's concept of God and divine justice. God is identified with the "eternal reason of things"; divine will is necessarily rational and just, not arbitrary. This commitment places Tindal on the second horn of the Euthyphro dilemma: God commands the good because it is good, and moral norms are grounded in the rational nature of reality. Finally, the paper discusses Tindal's ethics and his

* Assoc. Prof. Dr., Ordu University, Faculty of Divinity, Department of Philosophy and Religious Studies, Department of Philosophy of Religion, Ordu/Turkey, saikar@odu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-0001-4184>.

thesis of the universality of natural morality, together with his critique of historical revelation and miracles.

The evaluation highlights both the strengths and the limits of Tindal's program. Positively, his model offers a strong antidote to theological voluntarism and to religious practices that demand assent to unintelligible propositions. By tying religion to universally shareable moral reasons, Tindal safeguards the intelligibility of faith, defends the autonomy of ethics, and insists that divine justice must accord with human moral conscience. His insistence that Scripture is given for understanding anticipates later Enlightenment critiques of priestcraft and provides a template for rational theism.

Yet the paper argues that Tindal overextends the competence of reason. He treats human rationality as uniform, ahistorical, and largely free from cultural and psychological conditioning. In light of persistent moral and religious pluralism, the idea of a single natural religion that every "sound mind" will acknowledge becomes difficult to sustain. Equally important, reducing religion to morality risks eclipsing the experiential, ritual, symbolic, and communal dimensions through which historical religions shape meaning and identity. His contention that any new revelation would imply divine imperfection also presupposes a static model of revelation; alternative accounts—such as pedagogical or progressive revelation—interpret historical disclosure as deepening rather than correcting natural knowledge.

In conclusion, Tindal's emphasis on reason and natural religion remains a vital reminder that faith cannot be divorced from rational and moral accountability. However, the article maintains that reason is a necessary but not sufficient foundation for religion: when revelation, historical experience, and community are excluded, religion survives only in a reduced and incomplete form.

Keywords: Philosophy of Religion, Enlightenment, True Religion, Inner Revelation, Divine Justice.

Giriş

Dinin temeli akıl olabilir mi? Dini inanç ve pratiklerin rasyonel gerekçeleri ne ölçüde akla ne ölçüde vahye ve geleneğe dayanır? Aydınlanma sonrası din felsefesi, bu soruları "doğal din", "vahyin epistemik değeri" ve "dini otoritenin meşruiyeti" eksenlerinde tartışmaya açmıştır.

Modern din felsefesi, özellikle Aydınlanma bağlamında, bu sorular etrafında şekillenen uzun bir tartışma tarihine sahiptir. Aydınlanmayla birlikte dinin kaynağı, sınırları ve doğrulanma imkânı, yalnızca teolojik bir mesele olmaktan çıkmış, vahyin güvenilirliği ve dini otoritenin meşruiyetiyle birlikte insan aklının ve doğal ahlakın

taşıyabileceği yük de sorgulanmaya başlanmıştır.¹ Bu tartışmaların odak kavramlarından biri, Tanrı ve ahlak bilgisine vahiyden bağımsız olarak ulaşıp ulaşılamayacağını sorgulayan “doğal din” kavramıdır. Bu çalışma, söz konusu tartışmayı, doğal din fikrini en sistematik biçimde savunan isimlerden biri olan Matthew Tindal (1657-1733) üzerinden yeniden kurmayı hedeflemektedir.

Literatürde İngiliz deizmi, bir yandan vahiy ve mucize eleştirisi, diğer yandan dinin ahlaki-rasyonel temellendirilmesi bakımından ele alınır. Tindal çalışmaları ise çoğu zaman onun “doğal dinin evrenselliği” tezini tarihsel bir örnek olarak tartışır.² Bununla birlikte “akıl din kurabilir mi?” sorusunu doğrudan ölçütlere bağlayarak (akıl kurucu olup olmaması açısından) Tindal’ın argümanlarını sistematik biçimde sınavan çalışmalar sınırlı kalabilmektedir.

Bu makalenin özgün katkısı, Tindal’ın doğal din projesini yalnızca tanıtmak yerine, onu din felsefesi açısından test edilebilir bir iddia olarak ele almasıdır. Çalışmanın temel hipotezi, Tindal’ın yaklaşımının teolojik keyfiliğe karşı güçlü bir rasyonel denetim sağladığı, fakat akli yeknesak ve tarih-dışı varsaydığı ölçüde dinin tarihsel, sembolik ve topluluk kurucu boyutlarını açıklamakta zorlandığıdır. Dolayısıyla tartışma, “akıl ölçüt olabilir mi?” sorusunu aşarak “akıl kurucu ilke olabilir mi?” sorusuna odaklanır.

Tindal’ın temel metinleri üzerinden argüman yeniden inşası ve kavramsal çözümleme yöntemi izlenecek olan çalışmada ilk olarak Tindal’ın iddiası kurulacak, ardından iddianın dayandığı öncüller açığa çıkarılacak ve son olarak din felsefesi bakımından imkân ve sınırları tartışılmaya çalışılacaktır. Bu amaçla önce Aydınlanma/İngiliz deizmi bağlamında Tindal’ın yeri, ardından akıl-vahiy epistemolojisi, Tanrı/ilahi adalet tasavvuru ve din-ahlak özdeşliği ele alınacak; son olarak vahiy/mucize eleştirisi “akıl kuruculuğu” açısından değerlendirilecektir.

Bu planın ortak amacı, Tindal’ın doğal din projesini tek bir ölçüte bağlamaktır: akıl, dinin ölçütü olmaktan öte, dinin kurucu

¹ Hasan Tanrıverdi, *İnancın Rasyonelliği Sorunu* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, 2012), 1-4; Hasan Tanrıverdi, Samet Karahüseyin, *Mâtürîdî, Kādî Abdülcebbar ve İbn Rüşd’ de Akıl-Vahiy İlişkisi* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023), 1.

² William L. Rowe, “Deism”, *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (London: Routledge, 2016); Wayne Hudson, *The English Deists: Studies in Early Enlightenment* (London; New York: Routledge, 2009), 11; Diego Lucci, *Scripture and Deism: The Biblical Criticism of the Eighteenth-Century British Deists* (Berlin: Lang, 2008), 169-170.

temeli olabilir mi? Bu nedenle her bölüm, Tindal'ın ilgili iddiasını kurmakla kalmayacak; iddianın dayandığı öncülleri görünür kılıp “aklın kuruculuğu” açısından sınayacaktır. Böylece başlıklar, bağımsız temalar değil, aynı hipotezin farklı yüzleri olarak okunacaktır.

1. Aydınlanma Çağında Matthew Tindal'ın Yeri

Aydınlanma döneminde din, akıl ve vahiy ilişkisine dair tartışmalar yalnızca teorik bir problem olmayıp aynı zamanda dini otoritenin, siyasi iktidarın ve toplumsal düzenin meşruiyetini yakından ilgilendiren bir mesele haline gelmiştir. Matthew Tindal'ın “doğal din” merkezli din yorumu, tam da bu tartışmaların odağında yer alır. Onun projesini doğru anlamak için, önce Aydınlanma düşüncesi ve İngiliz Deizmi bağlamında nasıl konumlandığını kısaca hatırlamak gerekir.

Deizm, genel hatlarıyla dini hakikatin ve ahlaki yükümlülüklerin temelini, özel vahiy yerine akıl ve doğal din üzerinden temellendirmeyi, vahiy, mucize ve kurumsal din otoritesi gibi unsurları ise rasyonel bir denetime tabi kılmayı hedefleyen bir yaklaşımdır.³ İngiliz deizmi bağlamında bu yaklaşım sıklıkla “doğal dinin yeterliliği”, “vahiy iddialarının eleştirisi” ve “dini otoritenin sorgulanması” eksenlerinde belirginleşir.⁴ Tindal'i ayırt edici kılan yön, doğal dini yalnızca genel bir “akıl dini” olarak savunmakla kalmayıp Hristiyanlığı, doğal dinin bizzat kendisinin tarihsel bir yeniden-ilanı olarak formüle etmesidir.⁵ Bu nokta, diğer deistlerle mukayesede daha net görünür: Toland, Hristiyan öğretide akılla çelişen ya da aklın üstünde bir “gizem” olamayacağını savunarak tartışmayı özellikle “gizem” eleştirisi ve aklın sınırları üzerinden kurar.⁶ Collins, “özgür düşünce” savunusunu öne çıkarır ve özellikle Eski Ahit peygamberliklerinin Yeni Ahit'te “tamamlandığı” iddiasını tarihsel/yorum-

³ S. G. Hefelbower, “Deism Historically Defined”, *The American Journal of Theology* 24/2 (1920), 217-218.

⁴ Hudson, *The English Deists*, 10-11; Diego Lucci, “Deism, Freethinking and Toleration in Enlightenment England”, *History of European Ideas* 43/4 (19 Mayıs 2017), 245-250; J. A. I. Champion, *The Pillars of Priestcraft Shaken: The Church of England and Its Enemies, 1660-1730* (New York: Cambridge University Press, 1992), 230.

⁵ Matthew Tindal, *Christianity as Old as the Creation: Or, the Gospel, a Republication of the Religion of Nature*. (London: Octavo, 1732).

⁶ John Toland, *Christianity is not Mystical* (London: Printed for Sam. Buckley, 1696).

bilimsel bir tartışmaya taşıyarak vahyin delil yapısını hedef alır.⁷ Morgan ise “Hristiyan Deist (*Christian Deist*)” kimliğini açıkça sahiplenerek, doğal dini norm kılıp vahye dayalı dinin üstünlüğü iddiasını ahlaki-felsefi bir karşılaştırmaya tabi tutar ve polemikliği özellikle “vahiy dini (*revealed religion*)” eleştirisi etrafında yoğunlaştırır.⁸ Bu kısa mukayese, İngiliz deizminin tek bir çizgiye indirgenemeyeceğini, ortak “doğal din” zemininde buluşmalar bile akıl-vahiy ilişkisini farklı problem başlıkları üzerinden tartıştıklarını gösterir.

Farklı vurgu ve stratejilerin ortaya çıktığı bu entelektüel iklim, özellikle din, ahlak, bilgi ve hukuk alanlarında insan aklının belirleyici bir ölçüt olarak kabul edildiği ve dinin akıl yoluyla temellendirilmesini savunan düşünce akımlarının yoğun biçimde tartışıldığı tarihsel bir dönüşüm evresi olan Aydınlanma döneminde belirginleşir. Batı düşünce tarihinde derin bir kırılma yaratmış olan bu çağda, Tanrı, ahlak, insan doğası ve toplumsal düzen gibi temel kavramlar, geleneksel teolojik çerçevenin dışına taşınır. Bu kavramlar doğa yasaları ve evrensel akıl ilkeleri doğrultusunda yeniden yorumlanarak rasyonel sorgulamanın nesnesi haline getirilmiştir. Bireysel aklın, kilise otoritesine karşı hakem işlevi görmesini sağlayan bu entelektüel dönüşümün merkezinde yer alan İngiliz Deizmi, doğaya, akla ve evrensel ahlaka dayanan bir din anlayışını savunmuş ve vahiy dışlayarak “doğal din” kavramını temel almıştır. Bu dönemin en etkili figürlerinden biri olan Matthew Tindal, özellikle İngiliz Aydınlanması içinde “rasyonel Hristiyanlık” ya da “doğal din” anlayışının kurucu temsilcilerinden biri ve “deizmin havarisi” olarak değerlendirilir.⁹

Aydınlanma Çağı’nın hemen başlarında, rasyonalist damarın temsilcisi olan Tindal’ın 1730 yılında yayımladığı *Christianity as Old as the Creation* adlı eseri, “Deizmin İncil’i” olarak tanımlanmıştır.¹⁰

⁷ Anthony Collins, *A Discourse of Free-Thinking* (Occasioned by the Rise and Growth of a Sect called Free-Thinkers, 1713), 56-60.

⁸ Thomas Morgan, *The Moral Philosopher. In a Dialogue Between Philalethes a Christian Deist, and Theophanes a Christian Jew. ... 1738, 1738, 164-165*; Jan van den Berg, *A Forgotten Christian Deist: Thomas Morgan* (New York: Routledge, 2021), 4-5.

⁹ Champion, *The Pillars of Priestcraft Shaken*, 184.

¹⁰ Stephen Lalor, *Matthew Tindal, Freethinker: An Eighteenth-Century Assault on Religion* (London: Continuum, 2006), 111-113; Diego Lucci, “From Unitarianism to Deism: Matthew Tindal, John Toland, and the Trinitarian Controversy”, *Études Épistémè* 35 (23 Mayıs 2019), 3; Hefelbower, “Deism Historically Defined”, 222; Meryem Kardaş, “Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017); Shikur Seid

Bu tanımlama, onun teolojik yaklaşımlarının hem dinsel gelenekleri hem de Aydınlanma düşüncesinin seküler temellerini de nasıl etkilediğini ortaya koyar. Tindal'e göre, Tanrı'nın tüm insanlara verdiği akıl ve doğa bilgisi, dini hakikatleri anlamak ve yaşamak için yeterlidir ve aklın doğruladığı şey vahiyle çelişemez.¹¹ Bu itibarla Tindal Hristiyanlığı, aslında insan aklı tarafından da kavranabilen doğal dinin bir tekrarından ibaret görür ve gerçek Hristiyanlığın, doğanın dininin yeniden yayınlanmasından başka bir şey olmadığını savunur.¹² Nitekim Hudson, İngiliz deistlerinin büyük bölümünün kendilerini “din dışı” değil, Tanrı'nın evrensel ve rasyonel dini olarak doğal dini savunan Hristiyanlar olarak gördüklerini ve Tindal'ın de bu çizginin en sistematik temsilcilerinden biri olduğunu söyler.¹³ Bu yönüyle Tindal'ın hem vahiy aracılığıyla hem de doğrudan insan aklıyla kavranabilen, akıl ve doğaya dayalı evrensel bir din anlayışını savunduğu söylenebilir.

İngiliz Deizmi'nin ana hatlarını oluşturan bu yaklaşım, özgür düşünce (*free thought*) geleneği ile sıkı bir bağ içindedir. Tindal, çağdaşı olan Anthony Collins, John Toland ve Thomas Morgan gibi düşünürlerle birlikte, dogmatik teolojinin akıl süzgecinden geçirilmesini savunmuş, vahyin tarihsel ve kültürel sınırlılıklarına dikkat çekmiştir. Bu düşünsel yönelim, Aydınlanmanın temel projelerinden biri olan doğal dinin evrensel ilkelere dayandırılması idealine katkı sunmuştur.¹⁴ Nitekim Tindal'ın sisteminde vahiy, ancak akla uygun olduğu ölçüde değerlidir. Akla aykırı bir öğretiyi, Tanrısal değil, beşeridir. O, bu görüşünü “Tanrı, her zaman mantık ve doğaya uygun davranır. Uygun ve mantıklı olmayan bir şey yapmak onun doğasına aykırıdır.”¹⁵ diyerek ifade eder. Ayrıca bu ifade onun, doğa yasalarını Tanrı'nın düzeninin ifadesi olarak gördüğünü ve bu nedenle mucizelere karşı ihtiyatlı yaklaştığını gösterir. Bu yaklaşımı, Hristiyanlığın temel dogmalarına karşı güçlü bir eleştiri, rasyonel bir ahlak ve evrensel adalet anlayışı temelinde bir din inşasını içerir.

Yesuf, “Matthew Tindal'ın Dini Düşüncesi Üzerine Felsefi Bir İnceleme”, *Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji* 38 (30 Haziran 2022), 70.

¹¹ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 157.

¹² Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 11; 68; 176; 385.

¹³ Hudson, *The English Deists*, 3; 8; 13; 113-115.

¹⁴ Arthur O. Lovejoy, “The Parallel of Deism and Classicism”, *Modern Philology* 29/3 (1932), 289; Hudson, *The English Deists*, 8-9; Lucci, “From Unitarianism to Deism”, 4-6.

¹⁵ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 22.

Buna karşılık, Tindal'ın mucizelere yönelik akılcı şüpheciliği, çağdaşı olan David Hume (1711-1776) tarafından daha radikal biçimde ele alınmıştır. *An Enquiry Concerning Human Understanding* adlı eserinin “Of Miracles” başlıklı bölümünde Hume, mucizeleri yalnızca akılla değerlendirmekle kalmaz, tüm mucize iddialarını temelden geçersiz kılacak şekilde sorgular. Ona göre mucize, doğa yasalarının ihlalidir ve doğa yasalarının, mucizeyi anlatan bir tanığın doğruluğundan her zaman daha güçlü delillere dayandığını savunur. Bu nedenle Hume, herhangi bir mucizeye inanmak için gereken kanıtın “her zaman eksik kalacağını” söyler.¹⁶ Tindal'ın ihtiyatlı ama kabul edilebilir gördüğü mucize olgusuna daha kesin bir eleştiri getiren bu Humecü perspektif, onun akıl temelli doğal dine dayalı yaklaşımını bir adım daha ileriye taşıyarak hem vahyin hem de vahiy argümanının kendisinin şüpheli olabileceğini gösterir.

Tindal'ın Aydınlanma düşüncesi içindeki özgünlüğü, dini hem bireysel hem de toplumsal düzeyde ahlaki bir yasa olarak kavramasında yatar. Ona göre Tanrı'nın insana verdiği akıl hem dini hem ahlaki yükümlülükleri anlamak için yeterlidir. Bu açıdan bakıldığında Tindal, Kant'ın daha sonra geliştireceği “ahlak dini”¹⁷ yaklaşımıyla belirli bir paralellik taşır. Zira her ikisi de dinin meşruiyetini ahlaki aklın evrensel ölçütleriyle ilişkilendirir. Bununla birlikte Tindal, vahyi çoğu kez doğal dinin tekrarına indirgeme eğilimindeyken Kant, vahiy iddialarını ahlaki aklın sınırları içinde yeniden yorumlamaya daha yakındır.

Özetle, Matthew Tindal, Aydınlanma felsefesi içinde hem doğal din öğretisinin sistematik bir temsilcisi hem de teolojik otoriteye karşı akılcı sorgulamanın sözcüsü olarak konumlanır. Onun düşüncesi, akıl ile dinin çatışmak zorunda olmadığını, aksine doğru anlaşıldığında dinin zaten aklın kendisiyle uyumlu olacağını savunarak, Aydınlanmanın temel varsayımlarına güçlü bir felsefi dayanak su-

¹⁶ David Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding* (Chicago: The Open Court Publishing Co., 1900), 122-125; David Hume, *The Philosophical Works of David Hume IV* (Boston: Little, Brown and Company, 1854), 4/132-135; David Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, çev. Selim Evrim (Ankara: Fol, 2022), 163; Cornelius G. Hunter, *Darwin'in Tanrı'sı*, çev. Orhan Düz (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003), 162; Tuncay İmamoğlu, *Tanrı'nın Doğası ve Mucizenin İmkânı: David Hume'un Antropomorfizm ve Mucize Eleştirisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 86; Vahdettin Başcı, *Felsefi Bir Problem Olarak Mucize* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1996), 80.

¹⁷ Immanuel Kant, *Salt Aklın Sınırları Dahilinde Din*, çev. Lokman Çilingir - Aslı Avcı (Ankara: Elis Yayınları, 2021).

nar. Tindal'ın Aydınlanma düşüncesi ve İngiliz deizmi içindeki bu konumu göz önüne alındığında, artık onun doğal din projesinin merkezinde yer alan akıl ve vahiy anlayışına daha yakından bakmak mümkündür.

2. Tindal'ın Akıl ve Vahiy Anlayışı

Matthew Tindal'ın düşünce sisteminin merkezinde, Tanrı'nın iradesini bilme konusunda insan aklının yeterliliğine duyulan mutlak güven yer alır. Tindal'e göre Tanrı insanı akıl sahibi bir varlık olarak yaratmışsa, bu akıl aynı zamanda O'nun iradesini anlayabilmek için gerekli aracı da içermelidir. Nitekim *Christianity as Old as the Creation*'ın ilk bölümünde “O halde akıl, insani akıl, Tanrı'nın iradesini bilmenin aracıdır; zira Tanrı bizi akıl sahibi varlıklar olarak yaratmıştır... öyleyse ne zaman doğru davrandığımızı da akıl bize söylemelidir.”¹⁸ şeklindeki ifadeleri ile, akıllı bilişsel bir yeti olduğu kadar, Tanrı'nın evrensel vahyinin insandaki içkin yansıması olarak da tanımlar. Bu çerçevede doğal din ile vahyedilmiş din arasındaki farkı da içerikten çok biri Tanrı'nın değişmez iradesinin “içsel”, diğeri ise aynı iradenin “dışsal” bildirimi olarak anlaşılan iletim biçimine bağlar.¹⁹ “Bir kimsenin kendi aklıyla yönetilmesi ile başkalarının otoritesiyle yönetilmesi arasında bir orta yol yoktur.” ifadeleri ile Tanrı'nın insandan istediğinin, herhangi bir otoritenin fikrine göre hareket etmeyip kendi aklını kullanması yani “içsel vahye” yönelmesi olduğunu vurgular.²⁰

Bununla birlikte o, insanların otorite olarak kabul ettikleri kişilerin, her ne kadar neye inanacağımızı bilmediğimizde inanmanın imkânsız olduğunu çok iyi bilseler de, “akıl üstünde şeylere inanma” anlayışını bilinçli bir şekilde icat ettiklerini ve insanları bu tarz inançlara yönlendirdiklerini savunur.²¹ Erken dönem metinlerinden olan *New High Church Turn'd Old Presbyterian*'da, ulusal kilisedeki bütün ruhsal yetkinin hukuken kraldan türediğini savunarak, yüksek kilise ruhbanının “ilahi hak” iddialarını şiddetle eleştirir.²² Oysa

¹⁸ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 5.

¹⁹ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 3.

²⁰ Matthew Tindal, *The Rights of the Christian Church Asserted, Against the Romish and All Other Priests Who Claim an Independent Power Over It: With a Preface Concerning the Government of the Church of England, as by Law Established* (London: Printed for the Author, 1706), 400-401.

²¹ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 199.

²² Matthew Tindal, *New High-Church Turn'd Old Presbyterian* (B. Bragg, 1709), 2-3.

Tindal'e göre inanç, ancak anlaşılabilen bir içerikle mümkün olabilir. *A Letter to the Reverend the Clergy of Both Universities* adlı risalesinde, bir kişinin inanmakla yükümlü olduğu şeyin ne olduğunu bilmeden iman etmesinin mantıksal olarak imkânsız olduğunu söyler. “Bir şey insan anlayışından gizlenecek kadar bir sır ise ona inanmak da imkânsızdır”²³ diyerek, vahyin anlaşılabilir olması gerektiğini savunur. Nitekim ona göre Tanrı'nın vahyi insan aklı tarafından anlaşılacak üzere gönderilmiştir ve Kutsal Kitap insan aklının kavrayamayacağı önermeler içeremez. “Kutsal Yazı anlaşılacak için verildiyse, insan anlayışının ulaşabileceği bir düzeyde olmalıdır. Dolayısıyla onun üstünde ya da altında önermeler içeremez”²⁴ diyerek bu görüşünü temellendirir.

Aklın yalnızca insani bir yeti olmadığını Tanrı'nın evrensel iradesinin insan zihnine içkin bir yansıması olduğunu ifade eden Tindal'e göre akıl, yazılı Kelam kadar Tanrı'nın sözü, iradesi ve vahyidir ve o olmaksızın yazılı Kelam bütünüyle işe yaramaz. Dolayısıyla vahiy ile akıl arasında ontolojik bir kopukluk olmayıp, tamamlayıcılık ilişkisi vardır²⁵. Yani Tindal'in sisteminde akıl hem doğa yasasının hem de Tanrı'nın ahlaki buyruklarının anlaşılmasını sağlayan evrensel bir “iç vahiy” niteliği taşır ve dışsal vahyin doğruluğu da nihayetinde bu iç vahyin ölçütleriyle sınırlanır.

Tindal'in bu içsel vahiy ve akıl vurgusu, dönemin bazı Hristiyan teologlarında indirgemecilik kaygısı uyandırmıştır. Özellikle John Leland, *A View of the Principal Deistical Writers* adlı eserinde Tindal'in doğal dine yaptığı vurgu sebebiyle, Hristiyanlığın temel dogmalarının ve tarihsel niteliğinin aşındırıldığını savunur. Leland'a göre, dini yalnızca bireysel akla ve doğa yasalarına indirgemek, tarihsel İsa figürünü, Kilise geleneğini ve vahyin ilahi yönünü yok saymak anlamına gelir. Bu yaklaşım, Hristiyanlığı felsefi bir ahlak sistemine dönüştürmekte, dini bir cemaat olmaktan çıkarıp sadece akla hitap eden bireysel bir inanç haline getirmektedir.²⁶ Bu eleştiri, Tindal'in içsel vahiy vurgusunun klasik Hristiyan vahiy anlayışının

²³ Matthew Tindal, *A Letter to the Reverend the Clergy of Both Universities, Concerning the Trinity and the Athanasian Creed* (London: s.n., 1694), 3.

²⁴ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 199.

²⁵ Tindal, *A Letter to the Reverend the Clergy*, 33-34.

²⁶ John Leland, *A View of the Principal Deistical Writers That Have Appeared in England in the Last and Present Century; with Observations Upon Them, and Some Account of the Answers That Have Been Published Against Them. In Several Letters to a Friend* (London: B. Dod, 1755), I/165-170.

aşkın ve tarihsel boyutlarını önemli ölçüde geri plana ittiği yönündeki kaygıyı görünür kılar.

Tindal'ın vahiy anlayışının kilit iddiası vahyin, insan doğasına dışsal yeni bir bilgi olmadığı, aklın zaten erişebildiği hakikatin tarihsel teyididir. O, “şayet Tanrı, bütün insanların O'nun hakikatini bilmelerini daima istemişse... o halde Hristiyanlık insan doğası kadar eskidir.” diyerek Hristiyanlığın, insanla birlikte var olan doğal dinin tarih içindeki yeniden ilanı olduğunu iddia eder. Bu yüzden tüm akıl sahibi yaratıklar için ortak bir Doğa Yasası veya Akıl Yasası bulunduğunu, bu yasanın -yaratıcısı gibi- kesinlikle mükemmel, ebedi ve değişmez olduğunu, İncil'in amacının da bu yasaya bir şey eklemek veya ondan bir şey çıkarmak olmadığını, ona karışmış batıl inançların yükünden insanları kurtarmak olduğunu savunur. Dolayısıyla gerçek Hristiyanlık, Tindal'e göre “dünün dini” değil, Tanrı'nın başlangıçta insanlığa vahyettiği ve halen içsel vahiy yoluyla vahyetmeye devam ettiği dinin tarihsel adıdır.²⁷

Tindal vahyi, *doğal aklın ezeli işleyişi* olarak değerlendirerek, zamansal bir olay olmaktan ziyade Tanrı'nın değişmez doğasının süreklilik arz eden bir tezahürü olarak görür. Ona göre dinin kaynağı Tanrı olsa da bu kaynak, aklın evrensel yapısı içinde zaten mevcuttur. Bu noktada Tindal'ın yaptığı ayrım içeriksel olmayıp biçimseldir. Yani vahiy Tanrı'nın doğrudan bildirimi iken akıl, aynı bildirimin insan doğasında yankılanan biçimidir. Her ikisi de Tanrı'nın değişmez doğasından kaynaklandığı için birbirine aykırı olmaz. Şayet bir vahiy akılla çelişiyorsa, o vahiy Tanrı'dan değildir, çünkü Tanrı'da çelişki bulunmaz.²⁸ Bu sebeple ona göre dinin ölçütü, metinlerin literal yorumu değil, aklın tutarlılık ilkesidir.

Doğal dini ise Tindal şu şekilde tanımlar: “Doğal dinden anladığım şey, Tanrı'nın varlığına inanmak ve akıl yoluyla O'na ilişkin bilgimizden doğan görevleri anlamak ve uygulamaktır.”²⁹ Bu tanım, Tindal'ın dini hem epistemolojik hem de ahlaki bir düzlemde ele aldığını gösterir. Epistemolojik olarak Tanrı bilgisi doğrudan akıldan türetilir. Ahlaki olarak ise insanın Tanrı'ya karşı görevleri, onun kendi iyiliğini ve mutluluğunu gerçekleştirmesine yöneliktir. “Tanrı

²⁷ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 7.

²⁸ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 224.

²⁹ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 11.

*bizden yalnızca bizim mutluluğumuz için gerekli olanı ister.*³⁰ ifade-
siyle dinin özünü faydaya, yani ahlaki yarara dayandırır. Bu yakla-
şım dini, keyfi buyruklardan arındırarak rasyonel bir ahlak yasası
haline getirir. Bu çerçevede Tindal'e göre akıl hem Tanrı'dan akla
aykırı bir vahiy gelemeyeceği için vahyin doğruluğunun ölçütü ola-
rak epistemik hem de insan davranışlarını yönlendiren ahlaki ilke-
lerin nihai kaynağı ve ahlaki düzenin teminatı olarak normatif bir
işleve sahiptir.

*“Nasıl ki göz, görünür olanın yargıçysa; akıl da akla uygun ola-
nın yargıçıdır”*³¹ diyen Tindal'e göre Tanrı, insanı dini konularda
edilgen bir muhatap olarak görmeyip, kendi sorumluluğunu taşıyan
rasyonel bir özne olarak konumlandırmıştır. Bu nedenle dinin esas-
ları, ibadet biçimleri ve kilise öğretisinin doğruluğu gibi meseleler-
de nihai değerlendirme yetkisi kişiye aittir ve birey bu alanlarda
başkasının hükmüne körü körüne tabi olamaz³² şeklindeki düşünce-
leri, onun rasyonalist epistemolojisini özlü biçimde ortaya koyar.
Dinin hakikat değeri, ancak aklın sınamasından geçebilen ilkelerle
belirlenebilir. *“Tanrı değişmezse, O'na karşı görevimiz de değişmez.”*³³
diyerek Tanrı'nın değişmezliğinin, ahlaki yükümlülüklerin de de-
ğişmezliği anlamına geldiğini ifade eder.

Sonuç olarak Tindal, dini bilgi ile ahlaki bilginin aynı kaynak-
tan, yani akıldan türediğini savunur. Akıl hem Tanrı'nın iradesini
bilmenin aracı hem de bu iradenin ahlaki zorunluluklara dönüştüğü
evrensel ölçüttür. Böylece o, din felsefesinde vahiy ve akıl arasında
yüzyıllardır süregelen ayrımı ortadan kaldırmaya çalışan erken mo-
dern bir sentez kurar. Bununla birlikte bu sentez, vahyin aşkın yö-
nünü azaltarak dini büyük ölçüde rasyonel zemine indirger. Bu
bakımdan Tindal'ın sistemi hem Aydınlanma sekülerleşmesinin
felsefi zeminini hem de akıl temelli teizmin erken biçimini temsil
eder. Bu akıl merkezli sentez hem vahiy anlayışını hem de Tindal'ın
Tanrı tasavvurunu baştan sona rasyonalite ve adalet kategorileri
etrafında yeniden biçimlendirir. Kısacası bu bölüm, Tindal'ın “akıl
dinin kurucu ilkesi olabilir” tezini iki öncül üzerine kurduğunu gös-
terir: (i) Tanrı adil ise hakikati aramada insanlara eşit bir akli eri-
şim sağlamalıdır; (ii) Tanrı'dan geldiği iddia edilen hiçbir içerik

³⁰ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 12.

³¹ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 5.

³² Tindal, *The Rights of the Christian Church Asserted*, 24.

³³ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 17.

akılla çelişmez. Bu hamle, teolojik otoriteyi rasyonel denetime tabi kılarak keyfiliği sınırlar. Ancak aynı hamle, vahyin tarihsel ve ilişkisel boyutlarını ikincilleştirir ki bu durum çalışmamızın ana sorusu açısından kritik bir sınama doğurur: Akıl güçlü bir ölçüt olabilir, fakat kurucu ilke kılındığında din olgusunun hangi unsurları dışarıda kalır? Bu nedenle bir sonraki bölümde onun Tanrı anlayışını ve ilahi adalet vurgusunu daha yakından ele almak anlamlı olacaktır

3. Tindal'ın Doğal Din Anlayışında Tanrı Tasavvuru ve İlahi Adalet

Tindal, Tanrı'yı her şeyden önce değişmez bir adalet ve rasyonalite ilkesi olarak ele alır. Ona göre Tanrı'nın kudreti, "şeylerin ezeli aklına" (*eternal reason of things*) -ki ona göre tanrının doğası da bu aklın ta kendisidir- uygun biçimde davranmasında ortaya çıkar. Bu nedenle Tanrı'nın koyduğu tüm yasalar, bu değişmez akli düzenle temellendirilmelidir ve Tanrı, kendi doğası gereği, bu düzenle çelişen hiçbir fiilde bulunamaz. Zira ona göre akla aykırı olan Tanrı'nın doğasına da aykırıdır. Bu düşünce, Tanrı'nın iradesinin keyfi olmayıp, zorunlu bir rasyonaliteye dayandığı anlamına gelir. Tanrı'da çelişki ya da keyfilik bulunmadığı için, buyrukları da aklın ilkeleriyle uyumlu olmalıdır.³⁴ Bu yaklaşım, Tanrı'nın iradesini mutlak, fakat keyfi olmayan bir irade olarak yorumlar. Din felsefesi açısından bakıldığında Tindal, "İyi, Tanrı emrettiği için mi iyidir, yoksa Tanrı iyi olduğu için mi iyi olanı emreder?" sorusunda açık biçimde ikinci şıkkı benimser: Tanrı, ancak aklen iyi olanı emreder, zira iyilik ve adalet, Tanrı'nın özünün rasyonel ifadeleridir. Böylece hem ilahi buyruk teorisinde ortaya çıkan keyfilik tehlikesini bertaraf etmeye, hem de ahlakın rasyonel temellerini korumaya çalışır. Bununla birlikte Tanrı'nın iradesini bu kadar sıkı biçimde rasyonaliteye bağlamak, Tanrı'nın özgürlüğünün sınırları ve aşkınlığı konusunda yeni tartışma imkânları da doğurur.

Tindal'in Tanrı tasavvuru, aynı zamanda doğa yasasının metafizik temellerini de belirler. O doğa yasasını "evrensel akıl ve hakaniyet" in ifadesi olarak görür ve bu evrensel adalet ilkesinin "yaratıcı tarafından her insana verilmiş bir nur, insanın varoluşuna yerleştirilmiş bir kandil"³⁵ olduğunu savunur. Böylece doğa yasası, bütün akıl sahibi varlıkların üzerinde uzlaşabileceği hem ontolojik

³⁴ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 320-321.

³⁵ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 52.

hem de ahlaki bir “ortak zemin” haline gelir. Bu vurgu, klasik doğal hukuk düşüncesiyle doğrudan özdeş olmasa da Aquinas’ın “doğal yasa” kavramsallaştırmalarını hatırlatan bir çizgi taşır: Tanrı’nın ezeli akli hem evrenin düzenini hem de ahlaki normların zorunluluğunu belirleyen en temel referans noktasıdır.³⁶ Tindal’ın farkı, bu ezeli akli tarihsel vahyin üzerinde bir ölçüt haline getirmesi ve böylece vahyi, doğanın akli düzeninin ikincil, teyit edici bir ifadesi olarak konumlandırmasıdır. Yani Tanrı, evrensel adalet ilkesini insanın doğasına içkin biçimde yazmıştır. Tindal bu nedenle vahyi, insanın doğasında yankılanan bu içsel yasadan bağımsız görmez. Aklın ışığı, Tanrı’nın adaletinin insandaki suretidir.

150| db

İlahi adalet anlayışı da Tanrı tasavvurundaki bu rasyonel yapıdan beslenir. Tindal’e göre Tanrı’nın adaleti cezalandırıcı olmaktan çok, sevgiye dayalıdır ve Tanrı’nın tüm fiilleri yaratılmışların iyiliğini hedefler. Nitekim o, Tanrı’nın, insanlar üzerindeki bütün eylemlerinin “saf, tarafsız ve karşılıksız sevgiden (*disinterested love*)” kaynaklandığını, dolayısıyla Tanrı’nın adaletinin bile “karşılıksız sevgi” olarak anlaşılması gerektiğini vurgular.³⁷ Bu çerçevede Tanrı, adalet eylemlerinde hiçbir şekilde kendi şanını veya ihtişamını gözetken bir hükümdar gibi tasavvur edilemez. O, zaten kendinde mutlak biçimde mutlu olduğundan, ne itaatten bir “kazanç” ne de günahkarlığın artışından bir “kayıp” yaşar. Bu nedenle Tanrı’nın cezalandırıcı fiilleri bile, Tindal’e göre nihai olarak disiplin edici ve ıslah edici niteliktedir. Tanrı, yaratıklarının iyiliğini gerçekleştirmek için cezalandırır. Din felsefesi açısından bu vurgu, klasik ebedi ceza doktrinlerine yönelik önemli bir soru işareti üretir: Eğer ilahi adalet yalnızca yaratıkların iyiliğini amaçlıyorsa, sonsuz ceza ile sonlu suç arasındaki orantısızlık nasıl izah edilecektir? Tindal bu noktayı sistematik bir kötülük teodisesi halinde ayrıntılandırmaz. Onun ilahi adaleti “cezalandırıcı bir intikam” yerine “ıslah edici/iyileştirici ceza”³⁸ olarak yorumlaması, modern teodise tartışmalarıyla temas kurulmasına elverişli bir zemin oluşturur.

Tindal, Tanrı’nın doğasındaki mükemmelliği vurgulayarak ilahi iradenin her zaman “en iyi olana” yöneldiğini savunur. Tanrı’nın mükemmelliği, onu sadece iyi olanı seçmeye “teşvik eden” değil,

³⁶ Thomas Aquinas, *The Summa Theologica*, çev. English Dominican Province (Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1955), II/215-218.

³⁷ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 13; 36.

³⁸ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 34.

onu buna “zorunlu kılan” bir nitelik olarak görülür. Bu nedenle Tanrı, Tindal’ın sisteminde, metafizik olarak iyilikten sapamaz. Tanrı’nın farklı biçimde davranabilme ihtimali, Tanrı’nın doğasıyla çelişir.”³⁹ Böyle bir anlayışta Tanrı’nın özgürlüğü, Aristotelesçi anlamda “rastlantısal seçim” olmayıp, kendi özüyle tam uyum içinde, zorunlu olarak iyi olanı gerçekleştirme kudretidir. Din felsefesi bağlamında bu yaklaşım, bir yandan Tanrı’nın mutlak iyiliğini güçlü bir şekilde temellendirirken, diğer yandan Tanrı’nın fiilleri ile ahlaki zorunluluklar arasındaki mesafeyi neredeyse ortadan kaldırır. Tanrı, ahlaki düzenin kaynağı olduğu kadar, bu düzenin ilk ve en mükemmel örneğidir.

Tindal’ın bu Tanrı tasavvuru, akıl–adalet–vahiy ilişkisini birbirine bağlayan tek bir rasyonel yapı kurar. Akıl, Tanrı’nın tüm insanlara eşit biçimde verdiği evrensel bir ölçüttür ve Tanrı, bu ölçütün bizzat kaynağıdır.⁴⁰ Bu yüzden akıl, Tanrı’nın içkin iradesinin insandaki tezahürü, adalet ise bu iradenin evrendeki zorunlu sonucudur. Tindal’ın *Four Discourses on the Following Subjects* adlı eserinde siyasal itaat, milletler hukuku ve din özgürlüğü gibi konuları tartışırken bile, Tanrı’nın insanlığa “yanılmaz bir rehber” olarak akıl verdiği ve hakikat ölçütünün yalnızca aklın kendisi olabileceği vurgulanır. Böylece ilahi adaletin evrenselliği, epistemik bir eşitlik ilkesine bağlanır.⁴¹ Din felsefesi açısından bu, Tanrı’nın adaletinin yalnızca metafizik bir sıfat olmadığını, aynı zamanda bilişsel bir düzen anlamına geldiğini gösterir: Tanrı adil ise, insanlara hakikati aramada eşit bir akli imkân tanımış olmalıdır.

Sonuç olarak, Tindal’ın Tanrı anlayışı, klasik teolojide zaman zaman karikatürize edilen aşkın, saf iradi ve kimi yorumlarda kaprisli Tanrı tasavvurundan belirgin biçimde ayrılır. Tanrı, doğanın rasyonel düzeninin hem kaynağı hem de garantisi olarak düşünülür. Bu düzenle çelişen bir mucize, buyruğu veya dogma, Tanrı’nın doğasıyla da çelişir. Tindal’e göre Tanrı’nın yasaları ebedidir, çünkü Tanrı’nın doğası değişmez, adil ve iyidir. Bu nedenle ilahi adalet, belirli bir dine veya millete ayrıcalık tanıyan özel bir yargı olmaktan

³⁹ Matthew Tindal, *The Reflections on the XXVIII Propositions Touching the Doctrine of the Trinity: In a Letter to the Clergy* (London: s.n., 1695), 10-11.

⁴⁰ Tindal, *A Letter to the Reverend the Clergy*, 33-34.

⁴¹ Matthew Tindal, *Four Discourses on the Following Subjects: Viz. I. Of Obedience to the Supreme Powers, and the Duty of Subjects in All Revolutions. II. Of the Laws of Nations, and the Rights of Sovereigns. III. Of the Power of the Magistrate, and the Rights of Mankind, in Matters of Religion. IV.* (London: Liberty of the Press, 1709), 307.

ziyade, varlıkların doğasına içkin bir denge ve hakkaniyet ilkesidir. Vahiy, doğa ve ahlak aynı akli düzene bağlıdır: Tanrı'nın adaleti, insan aklının erişebileceği en yüksek kavrayışla örtüşür. Akıl Tanrı'nın insandaki sesi, adalet ise bu sesin evrendeki yankısı olarak okunur. Bu bakımdan Tindal'ın felsefesinde Tanrı, doğal dinin merkezinde yer alan rasyonel yasa koyucu olduğu kadar, bu yasayı evrenin yapısına mühürleyen ebedi ilke ve ahlaki zorunluluğun nihai kaynağıdır.

Tindal'ın Tanrı tasavvuru böylece, metafizik bir varlık fikri olduğu kadar ahlaki bir zorunluluk fikri biçiminde şekillenir. Tanrı'nın doğası iyilik, adalet ve akılla özdeş olduğundan, bu nitelikler insan davranışının da nihai ölçütü haline gelir. Tanrı, evrende hem fiziki düzeni he de ahlaki düzeni tesis eder. Bu nedenle ahlaki yasalar Tanrı'nın değişmez doğasından kaynaklanır. Dinin özü, kutsal metinlerin literal yorumlarından çok, Tanrı'nın doğasındaki bu iyilik ve adaletin insan aklında yankılanan evrensel ilkelerinde aranmalıdır. İnsanın Tanrı'yı bilmesi, Tindal'e göre, aynı zamanda ahlaki iyiyi bilmesi anlamına gelir. Böylece doğal din, Tanrı'nın adaletine dayanan evrensel bir ahlak sistemi olarak ortaya çıkar. Tindal'ın Tanrı tasavvuru da din felsefesinde vahiy, akıl ve ahlak arasındaki ilişkiyi yeniden düşünmeye sevk eden güçlü bir teorik çerçeve sunar.

152| db

Tindal'ın bu rasyonalist Tanrı tasavvuruna din felsefesi açısından bazı itirazlar da yöneltilebilir. Her şeyden önce Tanrı'yı “şeylerin ezeli akli” ile sıkı bir özdeşlik içinde düşünmesi, ilahi irade ile akli zorunluluk arasındaki mesafeyi neredeyse tamamen kapatır. Bu da Tanrı'nın özgürlüğünün kapsamı ve aşkınlığı konusunda soru işaretleri doğurur. Tanrı'nın yalnızca aklın zorunlu gördüğü “en iyi”yi gerçekleştirebileceği fikri, Tanrı'yı metafizik olarak iyilikten sapamaz bir varlık olarak temellendirirken, aynı zamanda ilahi fiilleri rasyonel zorunluluklara indirgeme tehlikesi taşır. İkinci olarak, Tanrı'nın adaletini evrensel akıl ve doğal yasa ile özdeşleştiren bu model, ahlaki çoğulculuk ve kötülük deneyimi karşısında zorlanır: Eğer Tanrı'nın adaleti tüm akıl sahibi varlıklar için aynı derecede erişilebilir ise, tarihsel ve kültürel düzeyde ortaya çıkan ciddi ahlaki ve dini anlaşmazlıkları nasıl açıklamak gerekir? Son olarak, Tanrı'nın adaletini yalnızca yaratıkların mutluluğunu hedefleyen rasyonel bir düzen ilkesi olarak yorumlamak, ilahi kudretin paradoksal, beklenmedik veya “aşkın” yönlerinin tecrübede önemli bir yer tut-

tuğunu vurgulayan yaklaşımlarla gerilim içindedir. Bu eleştiriler, Tindal'ın rasyonalist Tanrı anlayışının güçlü yanlarını tamamen geçersiz kılmasa da onun teklif ettiği modelin dini tecrübenin karmaşıklığını ve kötülük sorununu açıklamada ne ölçüde yeterli olduğu sorusunu açık bırakır.

Bu tablo, Tindal'ın Tanrı anlayışının metafizik bir problem olduğu kadar din ile ahlak arasındaki bağı kuran temel halka olduğunu da göstermektedir. Tindal'ın ilahi adalet anlayışı, “Tanrı keyfi değildir” iddiasını epistemik bir ilkeye bağlayarak güçlenir. Tanrı adil ise, hakikate erişim ilkesel olarak tüm insanlara açık olmalıdır.⁴² Bu yaklaşım, din adına irrasyonel uygulamaları eleştirmek için güçlü bir ölçüt sağlar. Ne var ki aynı yaklaşım, kötülük deneyimi ve ahlaki çoğulluk gibi olgular karşısında açıklama yükünü bütünüyle “aklın yeknesaklığı” varsayımına yükler. Bu da aklın kuruculuğu iddiasını, tam da açıklaması gereken olgular üzerinden tartışmalı kılar. Bu yüzden şimdi onun doğal din çerçevesinde din-ahlak ilişkisini ve ahlakın evrenselliği tezini daha ayrıntılı biçimde ele almak yerinde olacaktır.

4. Tindal'de Din ve Ahlak İlişkisi: Doğal Ahlakın Evrenselliliği

Tindal'e göre dinin nihai amacı, insanın Tanrı'nın doğasıyla uyumlu bir yaşam sürmesidir. Bu nedenle din ve ahlak, biri ilahi düzenin, diğeri ise o düzenin insandaki tezahürünün adı olan özünde aynı hakikatin iki farklı ifadesidir. Nitekim Tindal'ın düşüncesinde din, Tanrı'nın ezeli yasalarının insan aklında yansıyan ahlaki düzeninden bağımsız düşünülemez. Dolayısıyla hakiki din, Tanrı'nın doğasındaki iyiliğin ve adaletin insan aklında yankılanan bir ifadesidir. Bu nedenle dinin özü, ahlaki yasaların pratikte yaşanmasıdır ve insanın Tanrı'ya yönelişi, ancak akla uygun iyi eylemler aracılığıyla gerçekleşir.⁴³ Ona göre Tanrı'nın yaptığı işler nasıl sonsuz bir hikmetin ürünü ise, koyduğu yasalar da aynı hikmetin tezahürüdür. Bu yasalar “değişmez şeylerin değişmez aklına” dayanır ve Tanrı'nın hikmetini tüm insanlığa gösterir. Tanrı'nın yasası, her çağda ve her toplumda geçerli olan evrensel bir ahlak ilkesidir.⁴⁴

⁴² Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 320-321; 330-332.

⁴³ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 17-18; Lalor, *Matthew Tindal, Freethinker*, 115.

⁴⁴ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 108.

Dolayısıyla Tindal “doğal din”i Tanrı ve insan hakkında akılla elde edilen bilgiden doğan görevlerin duygu ve pratikte icrası ve “yapabileceğimiz bütün iyilikleri yapmaya yönelik sürekli bir zihinsel yönelim” olarak ifade eder.⁴⁵ Böylece din, ritüel ve itiraflardan çok, Tanrı’nın değişmez doğasına uygun ahlaki bir yaşam tarzı ile özdeşleşir.

Tindal, bu anlayışı temellendirirken Tanrı’nın keyfi buyruklarla değil, kendi doğasının zorunlu bir sonucu olarak fiilde bulunduğunu belirtir. Eğer Tanrı bir gün iyi olanı emredip ertesi gün yasaklarsa, bu Tanrı’yı değişken kılar ki bu durum ilahi mükemmellik fikriyle bağdaşmaz. Dolayısıyla Tanrı’nın yasaları, insanın rasyonel doğasında temellenir. Ahlaki doğruluk ve dindarlık, Tanrı’nın ezeli doğasındaki iyiliğin insan aklında ifadesidir.⁴⁶ Bu çerçevede Tindal, klasik “Euthyphro” tartışmasında “iyinin ölçütü Tanrı buyruğu mu, yoksa Tanrı, iyi olanı mı emreder?” sorusunda ikinci seçeneğini tercih eder.⁴⁷ Tanrı yalnızca aklen iyi olanı emredebileceği için ahlaki ölçüt, ilahi buyruktan bağımsız olarak “şeylerin doğasında” aranmalıdır.⁴⁸ Böylece din ile ahlak arasındaki ilişki, Tanrı’nın ahlaki keyfi biçimde tesis etmesinden ziyade, zaten var olan ahlaki düzeni teyit etmesi şeklinde kurulmuştur.

Tindal, ahlakın evrenselliğini dinin değişmezliğiyle bir tutar. İnsan doğası ve Tanrı’nın değişmezliği düşünüldüğünde dinin özü de değişmez olmalıdır. Ona göre insanın Tanrı ve diğer insanlar karşısındaki görevleri, dünyanın başlangıcından sonuna dek aynı kalacaktır.⁴⁹ Dinin gayesi, insanın ve toplumun iyiliğini gerçekleştirmektir ve bu iyiliğin ölçütü, insan aklının kavradığı doğal yasadır. Bu yüzden hakiki din, Tanrı ve insan hakkındaki bu değişmez yükümlülükleri her durumda yerine getirmeye yönelik kalıcı bir yöneliş olarak anlaşılır.⁵⁰ Kısacası Tindal, Tanrı’nın değişmez doğası ve insan doğasının sürekliliği sebebiyle “Tanrı’ya ve insana yönelik görevlerimizin başlangıçtan kıyamete kadar aynı kalması gerektiği-

⁴⁵ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 18; Tindal, *Four Discourses on the Following Subjects*, 213-214.

⁴⁶ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 52.

⁴⁷ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 321.

⁴⁸ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 167.

⁴⁹ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 69.

⁵⁰ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 18.

ni” özellikle vurgular ve hiçbir vahyin bu “ezeli doğal yasa”ya aykırı olamayacağını savunur.⁵¹

Tindal’ın doğal ahlak anlayışı, bireysel erdemi olduğu kadar evrensel adaleti de içerir. Ahlak, Tanrı’nın evreni yönetirken gözettiği düzenin insandaki izdüşümüdür. Bu düzen, insanın kalbine yazılmıştır ve akılla kavranabilir niteliktedir. Nitekim o, ahlaki yasayı kültür ve gelenekten bağımsız bir biçimde doğuştan gelen bir ışık⁵² olarak tanımladığı için bu yasaya uymak, toplumsal düzeni sağladığı gibi insanın varoluş amacını da gerçekleştirmesi anlamına gelir. Bu yönüyle Tindal’ın doğal ahlak öğretisi vahyi, doğal yasanın ikincil ve tali bir ifadesi haline getirir.

Tindal’ın din ve ahlaki birleştiren bu yaklaşımı, doğrudan insanın mutluluğuna yöneliktir. Tanrı’nın iyilik yasalarına uymak, insanın kendi doğasındaki ilahi izleri gerçekleştirmesi anlamına gelir. İnsan, Tanrı’nın doğasına katıldıkça mutluluğa ulaşır. Bu nedenle iyi eylem mutluluğu, kötü eylem ise kendi cezasını doğurur.⁵³ Ahlaki yaşam, dışsal ödül veya ceza için değil, Tanrı’nın doğasıyla uyum içinde olmak için zorunludur. Böylece ahlaki düzen hem Tanrı’nın adaletinin hem de insanın mutluluğunun temeli olur. Bu teleolojik vurgu, Tindal’ın ahlak sisteminin “mutluluk” kavramı etrafında şekillendiğini ve daha sonra “pragmatik” olarak nitelenen eğilimlerle benzerlik taşıdığını göstermektedir. Din felsefesi açısından bakıldığında ise Tanrı’nın yasalarının insanın en yüksek iyiliğiyle özdeşleştirilmesi, kutsalın otoritesini dünyevi mutluluk idesi üzerinden yeniden yorumlar.

Bu teleolojik çerçeve, din felsefesinde “ahlaki yükümlülüğün temeli” tartışmasına doğrudan temas eder: Eğer iyi eylem mutlulukla özdeşleştiriliyorsa, dinin normatif gücü “en yüksek iyi” tasavvuruna bağlanır ve “Tanrı buyurduğu için mi iyi, yoksa iyi olduğu için mi Tanrı buyurur?” biçimindeki klasik ikilem⁵⁴ yeniden gündeme gelir. Tindal’ın çözümü, ilahi buyrukları keyfilikten arındırma bakımından güçlüdür; ancak mutluluğu ahlakın merkezine yerleştir-

⁵¹ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 17; Matthew Tindal, *An Essay Concerning the Power of the Magistrate, and the Rights of Mankind, in Matters of Religion* (London: Andrew Bell, 1697), 3; Lalor, *Matthew Tindal, Freethinker*, 115.

⁵² Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 52.

⁵³ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 21.

⁵⁴ Plato, *Euthyphron: Dindarlık Üzerine*, çev. Güvenç Şar (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011).

diği ölçüde, fedakârlık, trajik seçimler ve acı deneyimleri gibi durumlarda ahlaki gerekçelendirmeyi ayrıca açıklamayı gerektirir.

Tindal'ın din-ahlak anlayışı Hristiyanlığı da bu evrensel ahlak düzeninin yeniden ifadesi olarak yorumlar. Hristiyanlık, akla uygun olduğu ölçüde Tanrı'nın diniyle örtüşür. Bu yüzden Tindal, Hristiyanlığın özünü aklın rehberliği altında yaşanan ahlaki erdemde görür. Dinin hakikiliği, doğa yasasıyla olan uyumunda ortaya çıkar. Tanrı'nın varlığının asıl kanıtı mucizeler veya gizemler yerine, ahlaki doğrulukta aranmalıdır.⁵⁵ Bu bağlamda Tindal, dinin epistemik temelini tarihsel mucizelerden ziyade aklın kavradığı ahlaki zorunluluklara kaydıran modern teistik söylemlerin erken bir temsilcisi olarak görülebilir. Hristiyanlık, doğal dinin tarihsel bir “yeni-den ilanı” ve ahlaki hakikatlerin daha açık bir beyanından ibaret-tir.⁵⁶

Sonuç olarak Tindal'de din ve ahlak, Tanrı'nın değişmez doğasının iki farklı görünümüdür. Din, Tanrı'nın iyiliğini bildirirken, ahlak ise bu iyiliğin insan aklındaki yansımasıdır. “Doğal ahlakın evrenselliği” Tanrı'nın sabit doğasından doğar. Bu nedenle hakiki din, her çağda akla ve adalete uygun olan dindir. İnsan, aklını rehber edinerek Tanrı'nın yasasına uyduğunda hem kendi mutluluğunu hem de Tanrı'nın iradesine uygunluğu gerçekleştirir. Bu çerçevede Tindal, din-ahlak ilişkisinde ilahi buyruk teorisinden çok ahlakın otonomisini savunan çizgiye yaklaşır. Tanrı, ahlaki düzenin kurucusu olduğu kadar, onun rasyonel olarak kavranabilir oluşunun da güvencesidir.⁵⁷ Ancak ahlakı bu denli evrenselleştiren bir model, ahlaki çoğulluk, kültürel görelilik, dini tecrübenin sembolik-ritüel boyutu üzerine yürütülen tartışmalar ile vahiy ve mucizeyi nereye yerleştireceği konularında sorgulanmaya açık kalacaktır. Aşağıdaki bölümde Tindal'ın vahiy eleştirisi ve dinin rasyonel savunusuna ilişkin görüşleri bu çerçevede tartışılacaktır.

5. Tindal'ın Vahiy Eleştirisi ve Dinin Rasyonel Savunusu

Matthew Tindal için dinin hakikiliği, her şeyden önce aklın ölçütleriyle çelişmemesiyle belirlenir. Aklı, Tanrı'nın insana hakikati

⁵⁵ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 11; Lucci, “From Unitarianism to Deism”, 9.

⁵⁶ Joseph Waligore, “Christian Deism in Eighteenth Century England”, *International Journal of Philosophy and Theology* 75/3 (27 Mayıs 2014), 5-6.

⁵⁷ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 29.

araması için verdiği en güvenilir rehber, vahyi ise ancak akılla uyumlu olduğu ölçüde kabul edilebilir bir bilgi kaynağı olarak görür. Bu nedenle akıl hem vahyin doğrulayıcısı hem de sınavıcısıdır.⁵⁸ Doğal din, Tanrı'nın insan zihnine yerleştirdiği ilkeler sayesinde, "yalnızca aklın kullanımıyla" kavranabilen evrensel bir ahlak sistemi olarak tasarlanır. Tindal'ın çizgisi, tüm insanlığın her çağda aynı ilahi hakikate akıl yoluyla ulaşabileceğini vurgular. Bu çerçevede "Tanrı'nın kanunları, aklın kanunlarıyla aynıdır" ifadesi, onun rasyonalist din anlayışının özlü bir ifadesidir. Tanrı akla aykırı bir şey emredemez, çünkü aklın kavradığı iyilik ve adalet, bizzat Tanrı'nın değişmez doğasının yansımasıdır.⁵⁹

Tindal'ın vahiy eleştirisi, Aydınlanma dönemi düşüncesinin temel varsayımlarını taşır. Ona göre Tanrı, insanlara bilmesi gereken her şeyi zaten akıl ve doğa aracılığıyla bildirmiştir. Eğer tarihsel süreçte "yeni bir vahiy"e ihtiyaç duyulduğu söylenirse, bu, Tanrı'nın önceki aşamada eksik veya yetersiz bir bilgi verdiğini ima eder ki bu durum ilahi mükemmellik ve değişmezlik fikriyle bağdaşmaz. Bu nedenle, dışsal vahiy iddiaları, ancak doğal dinin zaten ortaya koyduğu evrensel ahlaki ilkeleri yeniden hatırlatıp açıklığa kavuşturdukları ölçüde anlamlıdır. Nitekim Tindal, kutsal kitabın getirdiği özel vahyin "doğal dine hiçbir şey eklemeyi", sadece yaratılıştan beri "akıl ışıyla" bilinebilen dini hakikatleri yeniden ilan ettiğini savunur.⁶⁰ Dolayısıyla insan aklının kavradığı evrensel yasalar, Tanrı'nın ilk ve son vahiy olmalıdır.

Ne var ki klasik ve çağdaş Hıristiyan teolojisinde pek çok yazar, Tindal'ın "yeni vahiy eksiklik ima eder" varsayımını benimsemez. Özellikle II. Vatikan Konsili'nin *Dei Verbum* belgesinde ifadesini bulan "ilahi pedagojik vahiy" anlayışına göre Tanrı, tarih boyunca kendisini insanlığa tedrici (aşamalı) biçimde açıklar. Daha sonra gelen vahiy öncekinin hatalı veya yanlış olmasından değil, Tanrı-insan ilişkisinin tarihsel süreç içinde olgunlaşmasından kaynaklanan bir "derinleşme" olarak görülür.⁶¹ Çağdaş sistematiklerde, Tanrı'nın kendisini tarihte aşamalı bir biçimde açıkladığı, dolayısıyla Eski ve Yeni Ahit'in "aynı vahyin farklı safhaları" olarak okunması gerektiği savunulur. Millard J. Erickson, "progressive revelation"

⁵⁸ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 11.

⁵⁹ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 57; 342.

⁶⁰ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 3-6; 50.

⁶¹ "Dogmatic Constitution on Divine Revelation: Dei Verbum" (Erişim 16 Kasım 2025).

kavramını kullanarak Tanrı’nın kurtuluş tasarısının tarih boyunca giderek daha belirgin hale geldiğini, bu sebeple daha geç gelişmelerin önceki metinlere göre hermenötik bir ağırlığa sahip olduğunu vurgular.⁶² Benzer biçimde Louis Berkhof, her bir Kitab-ı Mukaddes pasajının, “Tanrı’nın gelişimsel vahyinin (*progressive revelation*) belirli bir aşamasına ait oluşunun” göz önünde tutulması gerektiğini söyler.⁶³ Bu yaklaşım, Tindal’ın eleştirisini bütünüyle geçersiz kılmasa da vahyin akıl ve tarih içindeki işleyişine dair alternatif bir felsefi-teolojik okuma imkânı sunduğunu göstermektedir.

Aydınlanma Çağı’nın din eleştirisini benimseyen Tindal, *A Letter to the Reverend The Clergy* adlı eserinde, din adamlarını Hristiyanlığı alay konusu yapmak, onu en saçma ve mantıksız hale getirmek yani “akıl ışığını söndürmeye çalışmakla” suçlar. Ona göre, din alanında aklın serbestçe işletilmesini engellemek en büyük kabahatlerdendir, çünkü sansür ve zor yoluyla ‘kör, örtük itaat’ üretilir.⁶⁴ Din adamlarının otoritesine dayanarak akla aykırı öğretileri dayatmak, Tanrı’nın iradesinden ziyade, insanın hırsına hizmet eder. Bu noktada Tindal, gerçek dinin, insanın Tanrı’yı kendi akıyla tanıması ve bu tanımanın ahlaki yaşamda somutlaşması olduğunu vurgular. Bu nedenle tüm vahiy iddiaları aklın kurallarına göre sorgulanmalı, gerekirse reddedilmelidir. Aksi halde doğanın kanunları yıkılır, insanın onuru zedelenir ve zihnimize yerleştirilmiş olan ilahi imaj karartılır.⁶⁵

Tindal’e göre vahyin ahlaki amacı zaten akıl tarafından kavranabilir durumdadır. Tanrı’nın adaleti gereği, insanlara yalnızca adil olmayı öğretmek için ayrı bir vahiy göndermesi gerekmez, çünkü akıl, adaletin ne olduğunu kavrayabilecek donanımdadır. Vahyin asıl işlevi, insanın unutmış olduğu ahlaki hakikatleri hatırlatmak ve bunları daha geniş kitlelere duyurmaktır. Bu nedenle vahiy, bilgi bakımından yeni bir içerik getirmez. Mevcut ahlaki düzenin teyidi ve açıklığa kavuşturulmasıdır. Tindal bu yönüyle vahyi, tarihin be-

⁶² Millard J. Erickson, *Christian Theology. 1* (Grand Rapids, Mich: Baker Book House, 1983), 123.

⁶³ Louis Berkhof, *Principles of Biblical Interpretation: Sacred Hermeneutics* (Grand Rapids, Mich: Baker Book House, 1952), 138; 149.

⁶⁴ Tindal, *A Letter to the Reverend the Clergy*, 32-33; Tindal, *Four Discourses on the Following Subjects*, 198; 326; Lucci, “From Unitarianism to Deism”, 1.

⁶⁵ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 195; Matthew Tindal, *A New Catechism, With Dr. Hickee’s Thirty Nine Articles* (London: Ben. Bragg, 1710), 14.

lirli bir anında gerçekleşmiş olağanüstü bir olaylar dizisinden çok, aklın ezeli yasasının tarihsel ve dilsel bir yankısı olarak yorumlar.

Din felsefesi açısından bakıldığında Tindal'ın bu yaklaşımı, vahyi özünde rasyonelleştirici bir projeye dönüştürür. Bu “rasyonelleştirme” hamlesi, deist gelenekte sık görülen genel bir çizgiyle örtüşse de Tindal'i ayırt eden yön, Hristiyanlığın meşruiyetini bütünüyle doğal dinin içine yerleştirmesidir: İncil, Tindal'e göre, “doğal dinin yeniden-yayımı (*republication*)” olarak anlaşılmalıdır.⁶⁶ Bu noktada Tindal'ın tezi, deist literatürde vahiy eleştirisini farklı yönlerde sürdüren isimlerle mukayese edilerek netleştirilebilir. Toland, Hristiyan öğretisinde “gizem” bulunamayacağını savunarak tartışmayı özellikle akıl-doktrin ilişkisi üzerinden kurarken⁶⁷, Woolston'da vurgu mucize anlatılarına kayar.⁶⁸ Collins ise tartışmayı doğrudan “priestcraft/kurumsal otorite” eleştirisi düzlemine taşır.⁶⁹ Tindal'ın özgünlüğü, bu farklı eleştiri hatlarını aklı, yalnızca denetleyen bir ölçüt değil, dinin kurucu temeli olarak gördüğü tek bir ilkeye bağlayarak sistematikleştirmesidir.

Gerçek vahiy, herkese açık, herkesin aklen kavrayabileceği ve ahlaki olarak doğrulayabileceği bir içeriğe sahip olmalıdır. Bu, sonraki yüzyıllarda Hume gibi düşünürlerin geliştireceği vahiy ve mucize eleştirilerinin zeminine de yakındır. Dini iddialar, evrensel olarak denetlenebilir akli ve tecrübi ölçütlere dayanmalıdır. Tindal için Hristiyanlığın üstünlüğü bile, ancak doğal dinin zaten bildirdiği ahlaki hakikatleri daha açık ve etkili biçimde ifade ettiği ölçüde savunulabilir. Aksi halde tarihsel bir dinin, akıl tarafından kavranabilen evrensel dinin önüne geçirilmesi mümkün değildir.

Bununla birlikte Tindal'ın vahiy eleştirisine birtakım itirazlar da yöneltilebilir. Vahyi, yalnızca doğal ahlakın teyidi haline indirgemesi, tarihsel dinlerin sembolik, ritüel ve topluluk inşa edici boyutlarını değersizleştirme riski taşır. Ayrıca vahyin sadece “aklın zaten bildiğini tekrar ettiği” varsayımı, farklı kültür ve toplumlar da görülen ciddi ahlaki ve dini çoğulluğu açıklamada yetersiz kalabilir: Eğer akıl bu kadar açık ve evrensel bir rehberse, neden ahlaki ve

⁶⁶ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 11.

⁶⁷ Toland, *Christianity is not Mystical*.

⁶⁸ Thomas Woolston, *A Discourse on the Miracles of Our Saviour, in View of the Present Controversy Between Infidels and Apostates.*, 1729.

⁶⁹ Anthony Collins, *Priestcraft in Perfection: Or, a Detection of the Fraud of Inserting and Continuing This Clause* (London, 1710).

teolojik anlaşmazlıklar bu denli derindir? Son olarak, Tindal’ın “Tanrı’ya ait olabilecek her metnin akla ve insan iyiliğine uygun olması gerektiği” ölçütü, Tanrı tasavvurunu belirli bir Aydınlanma akılcılığına sıkı sıkıya bağlar ki bu da vahyin insan aklını dönüştüren, zaman zaman sarsıcı ve eleştirel boyutlarını geri plana itme tehlikesi taşır. Yine de Tindal’ın akli vahyin nihai hakemi haline getiren projesi, din felsefesinde vahiy, akıl ve ahlak ilişkisini tartışmaya açan güçlü ve etkili bir hamle olarak önemini korumaktadır.

Tindal’ın vahiy eleştirisi, akli dinin nihai hakemi yaparak irrasyonel din yorumlarına karşı güçlü bir eleştirel filtre sunar; fakat bu filtre, vahyin tarihsel-pedagojik işlevini açıklamakta zorlandığında aklın “kurucu” rolü tartışmalı hale gelir. Bu nedenle burada ulaşılan sonuç, vahiy eleştirisinin doğruluğu/yanlışığında önce, aklın kuruculuğunun hangi açıklama yüklerini üstlenmek zorunda olduğudur.

Sonuç

160| db

Bu çalışmada, Tindal’ın doğal din projesi “akıl dinin kurucu temeli olabilir mi?” sorusu ekseninde ele almaya çalışıldı. Bunun için önce aklın vahiy karşısındaki ölçüt rolü kurulurken, ardından bu rolün dinin diğer boyutlarını açıklamada ne kadar yeterli kaldığı tartışıldı. Tindal’e göre dinin özü, Tanrı’nın ezeli ve değişmez aklında temellenen doğal ahlaktır. Dolayısıyla hakiki din, tüm insanlara doğaları gereği ortak olan akli ilkelerle bilinebilir. Bu çerçevede vahiy, yeni ve tarihsel olarak sınırlı bilgiler getiren olağanüstü bir bildirim olmaktan çok, zaten aklın kavrayabileceği ahlaki düzenin bir tür teyidi ve pekiştirilmesidir.

Din felsefesi açısından bakıldığında Tindal’ın yaklaşımının güçlü tarafı, Tanrı tasavvurunu keyfi iradedden arındırarak adalet, hikmet ve tutarlılık nitelikleri etrafında yeniden düşünmesidir. Burada “güçlü”den kastedilen üç ölçüttür: (a) teolojik keyfiliği rasyonel denetime tabi kılması, (b) dinî iddiaları ahlaki tutarlılık testine sokması, (c) doğal din fikrini sistematik bir argüman mimarisi halinde kurmasıdır ki Tindal’i benzer deist eleştirilerden ayıran nokta, bu ölçütleri Hristiyanlığın özüne uygulayarak “doğal dini” “hakiki Hristiyanlık” olarak görüp bu iddiasını kapsamlı biçimde temellendirmesidir. Tanrı’nın “eşyanın ezeli düzeni ve akli” ile özdeş görülmesi, ahlaki ilkeleri Tanrı’nın değişmez doğasıyla temellendirmeye imkân verir. Böylece ahlakın yalnızca otoriteye itaatten ibaret ol-

madığı, rasyonel olarak gerekçelendirilebilir olduğu vurgulanır. Bu vurgu hem teolojik keyfiliğe hem de din adına akla ve vicdana aykırı uygulamalara karşı önemli bir eleştirel imkân sunar. Dinin ahlakla sıkı bağının ısrarla vurgulanması, dinin toplumsal ve bireysel hayatta adalet, merhamet ve doğruluk gibi erdemler üretme iddiasını diri tutması bakımından da dikkate değerdir.

Tindal'ın modelinin bazı problemlili yönleri olduğu da göz ardı edilemez. Öncelikle, akla yüklediği işlev neredeyse sınırsızdır. İnsan aklını tarihsel, kültürel ve psikolojik sınırlılıklarından arınmış, yeknesak ve evrensel bir yeti gibi varsayar. Oysa ahlaki ve dini çoğulluk olgusu, “her sağduyulu insanın üzerinde birleşeceği tek bir doğal din” fikrini oldukça tartışmalı hale getirmektedir. Farklı kültür ve geleneklerde ortaya çıkan ahlak anlayışları, aklın işleyişinin her zaman aynı sonuçlara götürmediğini göstermektedir. Tindal'ın, rasyonel ilkelere atıfla bu çoğulluğu azaltma çabası anlaşılır olsa da bu çoğulluğun niçin ve nasıl ortaya çıktığına dair açıklaması sınırlı kalmaktadır.

İkinci olarak, Tindal'ın dini neredeyse bütünüyle ahlaka indirgeme eğilimi, dinin deneyimsel, ritüel ve topluluk boyutlarını zayıflatır. Vahyin tarihsel süreçte topluluklara kazandırdığı anlam dünyası, ibadetin sembolik dili, dini tecrübenin dönüştürücü gücü ve gelenek içerisinde aktarılan bilgelik formları onun modelinde ikincil bir konuma itilir. Böylece din, esas itibarıyla evrensel ahlak ilkelerinin rasyonel bir sistemi olarak kavranır. Bu ise bir yandan dini ahlak adına arındırırken, diğer yandan dinin özgül tarihsel ve tecrübi boyutunu gölgede bırakır. Din felsefesi literatüründe önemli yer tutan “dini tecrübenin bilgisel değeri”, “ibadetin anlamı” ve “cemaatin rolü” gibi temalar Tindal'ın çerçevesinde yeterince karşılık bulmamaktadır.

Üçüncü olarak, Tindal'ın vahiy ve mucize eleştirisi de hem güçlü hem sınırlı bir perspektif içerir. Vahyin Tanrı'nın mükemmelliğiyle uyumlu olabilmesi için akla aykırı olamayacağı, Tanrı'nın yeni bir vahiy göndermesinin önceki bilgide eksiklik ima edeceği gibi argümanlar, vahyin rasyonel olarak savunulması gereğini hatırlatması bakımından önemlidir. Ancak vahyin tarihsel oluşunu, tedriciliğini ve belirli bir topluluğa hitap eden yönünü Tanrı'nın pedagojik tarzı olarak yorumlayan teolojik yaklaşımlar karşısında Tindal'ın modeli katı kalmaktadır. Vahyi ya bütünüyle doğal dine indirgeme ya da

akıl dışı sayma ikilemi, din felsefesinde geliştirilen daha nüanslı imkânları yeterince hesaba katmaz.

Sonuç olarak Tindal'ın doğal dine ve akla yaptığı vurgu, din felsefesi açısından vazgeçilmez bir hatırlatma sunmakla birlikte, tek başına yeterli bir çerçeve oluşturmaz. Tindal'ın doğal din tasarımı, dinin rasyonel boyutunu kuvvetle öne çıkararak önemli bir uyarıda bulunmaktadır: Akıl devre dışı bırakıldığında, dini inanç hem epistemik hem ahlaki açıdan savunulamaz hale gelir. Bununla birlikte bu çalışma, girişte sorulan “Dinin temeli akıl olabilir mi?” sorusuna, Tindal'ın teklifinden farklı olarak, din ile akıl ilişkisini “karşıtlık” veya “indirgenme” ikilemlerine sıkıştırmadan yeniden düşünmenin önemine işaret eden temkinli bir cevap önermektedir. Çünkü (a) aklın vahiy iddialarını sınavan ölçüt rolü metinde gösterildiği üzere vazgeçilmezdir, fakat (b) aynı akıl, tarihsel-dilsel aktarım, sembolik anlam ve topluluk inşası gibi boyutları tek başına açıklamakta zorlandığında din olgusunu daraltma riski doğar. Kısacası elbette din, akıldan bağımsız düşünülemez, ancak dinin temelinin yalnızca akıl olduğu da söylenemez. Zira vahiy, tarihsel tecrübe ve cemaat hayatı göz ardı edildiğinde, din rasyonel olarak savunulsa bile, indirgenmiş ve eksik bir fenomen olarak kalma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır.

Kaynakça

- Aquinas, Thomas. *The Summa Theologica*. çev. English Dominican Province. Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1955.
- Başçı, Vahdettin. *Felsefi Bir Problem Olarak Mucize*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1996.
- Berg, Jan van den. *A Forgotten Christian Deist: Thomas Morgan*. New York: Routledge, 2021.
- Berkhof, Louis. *Principles of Biblical Interpretation: Sacred Hermeneutics*. Grand Rapids, Mich: Baker Book House, Seond Edition. 1952.
- Champion, J. A. I. *The Pillars of Priestcraft Shaken: The Church of England and Its Enemies, 1660-1730*. New York: Cambridge University Press, 1992.
- Collins, Anthony. *A Discourse of Free-Thinking*. Occasioned by the Rise and Growth of a Sect called Free-Thinkers, 1713.
- Collins, Anthony. *Priestcraft in Perfection: Or, a Detection of the Fraud of Inserting and Continuing This Clause*. London, 1710.
http://archive.org/details/bim_eighteenth-century_priestcraft-in-perfectio_collins-anthony_1710
- Erickson, Millard J. *Christian Theology*. 1. Grand Rapids, Mich: Baker Book House, 1983.
- Hasan Tanrıverdi, Samet Karahüseyin. *Mâtürîdî, Kādî Abdülcebbar ve İbn Rüşd' de Akıl-Vahiy İlişkisi*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Hefelbower, S. G. “Deism Historically Defined”. *The American Journal of Theology* 24/2 (1920), 217-223.

- Hudson, Wayne. *The English Deists: Studies in Early Enlightenment*. London ; New York: Routledge, 2009.
- Hume, David. *An Enquiry Concerning Human Understanding*. Chicago: The Open Court Publishing Co., 1900.
- Hume, David. *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*. çev. Selim Evrim. Ankara: Fol, 2. Basım, 2022.
- Hume, David. *The Philosophical Works of David Hume IV*. Boston: Little, Brown and Company, 1854.
- Hunter, Cornelius G. *Darwin'in Tanrı'sı*. çev. Orhan Düz. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003.
- İmamoğlu, Tuncay. *Tanrı'nın Doğası ve Mucizenin İmkânı: David Hume'un Antropomorfizm ve Mucize Eleştirisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Kant, Immanuel. *Salt Aklın Sınırları Dahilinde Din*. çev. Lokman Çilingir - Aşlı Avcı. Ankara: Elis Yayınları, 2021.
- Kardaş, Meryem. "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Lalor, Stephen. *Matthew Tindal, Freethinker: An Eighteenth-Century Assault on Religion*. London: Continuum, 2006.
- Leland, John. *A View of the Principal Deistical Writers That Have Appeared in England in the Last and Present Century; with Observations Upon Them, and Some Account of the Answers That Have Been Published Against Them. In Several Letters to a Friend*. I Cilt. London: B. Dod, Second Edition., 1755.
- Lovejoy, Arthur O. "The Parallel of Deism and Classicism". *Modern Philology* 29/3 (1932), 281-299. <https://www.jstor.org/stable/433614>
- Lucci, Diego. "Deism, Freethinking and Toleration in Enlightenment England". *History of European Ideas* 43/4 (19 Mayıs 2017), 345-358. <https://doi.org/10.1080/01916599.2016.1203594>
- Lucci, Diego. "From Unitarianism to Deism: Matthew Tindal, John Toland, and the Trinitarian Controversy". *Études Épistémè* 35 (23 Mayıs 2019).
- Lucci, Diego. *Scripture and Deism: The Biblical Criticism of the Eighteenth-Century British Deists*. Berlin: Lang, 2008.
- Morgan, Thomas. *The Moral Philosopher. In a Dialogue Between Philalethes a Christian Deist, and Theophanes a Christian Jew. ... 1738, 1738*. http://archive.org/details/bim_eighteenth-century_the-moral-philosopher-i_morgan-thomas_1738
- Plato. *Euthyphron: Dindarlık Üzerine*. çev. Güvenç Şar. İstanbul: Kabalıcı yayınevi, 2011.
- Rowe, William L. "Deism". *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London: Routledge, 1. Basım, 2016. <https://doi.org/10.4324/9780415249126-K013-1>
- Tanrıverdi, Hasan. *İncanın Rasyonelliği Sorunu*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, 2012.
- Tindal, Matthew. *A Letter to the Reverend the Clergy of Both Universities, Concerning the Trinity and the Athanasian Creed*. London: s.n., 1694.
- Tindal, Matthew. *A New Catechism, With Dr. Hickes's Thirty Nine Articles*. London: Ben. Bragg, 1710.
- Tindal, Matthew. *An Essay Concerning the Power of the Magistrate, and the Rights of Mankind, in Matters of Religion*. London: Andrew Bell, 1697.
- Tindal, Matthew. *Christianity as Old as the Creation: Or, the Gospel, a Republication of the Religion of Nature*. London: Octavo, Second Edition., 1732.
- Tindal, Matthew. *Four Discourses on the Following Subjects: Viz. I. Of Obedience to the Supreme Powers, and the Duty of Subjects in All Revolutions. II. Of the Laws of Nations, and the Rights of Sovereigns. III. Of the Power of the Magistrate, and the Rights of Mankind, in Matters of Religion. IV*. London: Liberty of the Press, 1709.
- Tindal, Matthew. *New High-Church Turn'd Old Presbyterian*. B. Bragg, 1709.

- Tindal, Matthew. *The Reflections on the XXVIII Propositions Touching the Doctrine of the Trinity: In a Letter to the Clergy*. London: s.n., 1695.
- Tindal, Matthew. *The Rights of the Christian Church Asserted, Against the Romish and All Other Priests Who Claim an Independent Power Over It: With a Preface Concerning the Government of the Church of England, as by Law Established*. London: Printed for the Author, Second Edition, Corrected., 1706.
- Toland, John. *Christianity is not Mysteriorious*. London: Printed for Sam. Buckley, 1696.
- Waligore, Joseph. “Christian Deism in Eighteenth Century England”. *International Journal of Philosophy and Theology* 75/3 (27 Mayıs 2014), 205-222.
- Woolston, Thomas. *A Discourse on the Miracles of Our Saviour, in View of the Present Controversy Between Infidels and Apostates.*, 1729.
http://archive.org/details/bim_eighteenth-century_a-discourse-on-the-mirac_woolston-thomas_1729
- Yesuf, Shikur Seid. “Matthew Tindal’ın Dini Düşüncesi Üzerine Felsefi Bir İnceleme”. *Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji* 38 (30 Haziran 2022), 68-76.
- “Dogmatic Constitution on Divine Revelation: Dei Verbum”. Erişim 16 Kasım 2025.
https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/va-t-ii_const_19651118_dei-verbum_en.html

